

УВОД

ФРАЗЕОЛОШКА СЛИКА СВЕТА

Књига *Фразеологија и национална култура* замишљена је да представи начин на који се реални свет одражава у фразеологији српског језика. Гледајући на језик као на најважнију спону између човековог унутрашњег света и спољашњег који га окружује, Александар Белић је, у духу Хумболтових идеја, сматрао да „језик није ништа друго до слика спољњег света, одражена у његовој свести, а конкретизирана у звучним језичким знацима” (Белић 1951: 14).

Нововековну промену која се десила у односу човек-свет, тј. схватање света као слике, Мартин Хајдегер ће окарактерисати као „темељни догађај новог века”. То више није слика о свету, већ свет схваћен као слика. За разлику од античких и средњовековних погледа, где се на свет гледа као на слику, с новим веком променио се положај човека и човек је постао „субјект”, док се свет јасније издвојао као „објект” који је човек сада могао да посматра и ствара представе о њему. Најважније што се с остварењем човека као субјекта догодило је то што је човек постао мерило свих ствари, и што се, како каже Хајдегер, човек утемељује „као меродаван за сва мерила помоћу којих ће се одмеравати шта ће моћи важити као извесно (као истинито, као постојеће)” (уп. Heidegger 1969: 43).

На који начин се исцртава увек специфична језичка слика света, А. Белић објашњава чињеницом да сваки језик има своју унутрашњу форму која представља изражавање народног духа, његове културе, и чиме ће говорници испунити речи једног језика зависиће „од прилика у којима једно друштво живи, од природе којом је окружено, од степена културе у којем се налази итд.” „Одавде је јасно”, каже Белић, „да ће народи који под различитим приликама живе, друкчијим садржајем испунити своје речи. Истина, биће ствари – то зависи од природе њихове – које ће унети у речи увек, у већини народа, сличан садржај; али ће бити знатно више таквих које ће се необично разликовати по садржају” – овде Белић мисли на различите обичаје, навике, веровања и сл. (1951: 14).

Одавно су се у науци на гледа фразеологију као на један од најважнијих извора за реконструкцију језичке слике света. Захваљујући својој релативно стабилној структури и значењу, фразеолошке јединице ће се као вишелексемни спојеви, целовитог значења и релативно устаљеног лексичког састава, као експресивне јединице које се репродукују у језику,

понашати, слично пословицама и изрекама, као повољна „спремишта” за најразличитије културне садржаје.

Од значаја за наша изучавања је што су се у језику, током историјског развоја, као и у другим облицима културе, на стару словенску основу надслојавале културне информације из различитих средина и различитих временских периода, различитог порекла. Тако је бавећи се изучавањем старе српске религије и митологије, Веселин Чајкановић запазио „да је последица тога био изванредан унутрашњи синкретизам схватања и религијске праксе, при чему није било од значаја што ће ново често противуречити староме.” Чајкановић је иначе сматрао да се тешко може хронолошки одредити оно што се односи на нашу изворну традицију, а лакше кад је реч о туђим утицајима, што показују резултати његовог филолошког и компаративно-интерпретативног метода изучавања.¹

Стављајући у средиште интересовања однос своје-туђе, савремена етнолингвистика унапредила је методологију и уз помоћ других дисциплина (фолклористике, лингвистике, дијалектологије, историје језика, археологије и др.) настоји да реконструише најстарији (заједнички, прасловенски) културни слој у словенским језицима, полазећи, пре свега, како од дијалекатске лексике и фразеологије, посебно из најархаичнијих словенских говора, тако и од облика народне културе (Ларин 1977; Толстој 1995).

У књизи *Фразеологија и национална култура* нашим интересовањем је обухваћена фразеологија српског књижевног језика у којој су прикупљене, наталожене и сачуване у колективном памћењу културне чињенице од значаја за укупност културе српског народа као *националне културе*, а за предмет изучавања одређен је начин на који се у српском језику одражава његоваљ материјална и духовна култура и исцртава фразеолошка слика света.

Један од најважнијих извора за ово проучавање представљао је језик фолклора, који је ушао у основицу српског језика.² У фолклорном корпусу највећу вредност за фразеологију има Вукова збирка народних пословица, с којом је уобличен српски паремолошки корпус, који је с овом збирком добио и свој нормирани облик (што је имало за последицу да се сва паре-

¹ Уп.: „Нама, наима, стоје на расположењу *компаративна испитивања*, да упоредимо наше податке са подацима о старинској религији и митологији других, нама сродних народа, у првом реду Словена, па онда и других Индоевропљана”. Предност оваквих компаративних испитивања је што нам даје могућност „не само да појединим нашим подацима обезбедимо веродостојност и да добијемо доказ о њиховој старини и веродостојности, него да их правилно *интерпретирамо*” (1994: V, 55; 46, 48).

² Указујући на значај фолклора за реконструкцију старе словенске духовне културе, Н. Толстој сматра да „фолклору треба приступити као одређеном систему погледа на свет и систему народних представа, систему жанрова и сликовитих средстава, систему ритуалних функција и текстова, који имају одређен садржај, установљен традицијом” (1995: 15).

миолошка грађа убудуће одмерава по језичким и књижевним вредности-ма у односу на њега). Из овог корпуса српски књижевни језик преузео је моделе мишљења и језичког изражавања.

Предмет разматрања у овој књизи представља семантика фразеолошких јединица на синхронијском и дијахронијском плану. Полазећи од актуалних значења фразеолошких јединица, настојали смо пре свега да утврдимо њихову унутрашњу форму. У словенској фразеологији се иначе унутрашња форма посматра као смисаони садржај који има деривациона база (прототипска синтагма) у односу на актуално фразеолошко значење. При функционисању фразеологизма с живом унутрашњом структуром фразеолошко значење наступа као прво, док се истовремено намеће „буквално” значење базне синтагме и сликовита представа која му одговара. На изучавање унутрашње фразеолошке форме у словенској се фразеологији иначе примењује метод структурно-семантичког моделирања, који омогућује да се актуално значење фразеолошке јединице повеже с њеном унутрашњом формом; бавећи се теоријским питањима фразеолошког моделирања, Валериј Мокијенко дефинише структурно-семантички модел као инваријант устаљених синтагми, који семантички одражава релативну стабилност форме и значења (Мокиенко 1980). Управо ће фразеолошке јединице с живом унутрашњом формом и сликовитим представама бити од највећег значаја у разматрању наше језичке слике света.

У језику се за изражавање различитих садржаја у одмеравању реалног света користе стереотипи који реално постоје, засновани на људском искуству. Али када је реч о наслеђеним представама којима се изражава неко виђење, разумевање појава у објективном свету, у први план иступају еталони или сликовите представе, често засноване на претеривању, на претпоставкама које се не могу проверити, квазистереотипи којима се неком појму приписују замишљене (непостојеће) особине, наслеђени симболи и симболични смислови, митологеме (сачувани митски мотиви у језичком знаку).³

Овде ћемо навести један пример из филозофске литературе да бисмо указали на разлику која постоји, с једне стране, између језичких стереотипа којима се описују и карактеришу појаве, предмети, односи, и који уграђени у језичке знаке (речи) омогућују споразумевање, и еталона као сликовитих представа, с друге стране.

Професор филозофије на Универзитету у Принстону Хари Франкфурт у једном филозофском есеју користи анегдоту из живота Лудвига Витген-

³ Уп. дефиницију културе А. Вјежбицке: „Понятие культур, которого я придерживаюсь, обозначает исторически передаваемую модель значений, воплощенных в символах, систему наследуемых представлений, выраженных в форме символов, при помощи которых люди общаются между собою и на основе которых фиксируются и развиваются их знания о жизни и жизненные установки” (Вежбицкая 2001: 43).

штајна (уз све ограде да је можда измишљена), да би извео закључак како Витгенштајну смета чињеница да се код говорника испољава одсуство бриге за истинитост онога што се речима изражава, а што ће он означити као „индиферентност према стварном стању ствари”. Ту анегдоту објавила је у сећањима на Витгенштајна Фанија Паскал, његова познаница из Кембрица из тридесетих година двадесетог века, а она гласи: „Извадили су ми крајнике и била сам у старачком дому Евелин, пуна самосажалења. Звао је Витгенштајн. Гракнула сам: ’Осећам се као прегажени пас’. Био је згађен. ’Ти не знаш како се осећа пас који је прегажен’”.⁴

Јасно је да особа која је употребила овако поређење нема у свом искуству знање о томе како се осећа пас који је прегажен, али исто тако она не мисли да тиме износи неку лаж или да некога обмањује. „Њена изјава није повезана с описивањем стварности. Она чак (н)и не мисли да зна, осим у магловитој претпоставци, како се осећа прегажени пас. Њен опис личног осећања је, према томе, нешто што она само измишља. Она га из почетка испреда; или га, ако јој је то неки други причао, понавља прилично лако-мислено, не марећи нимало за стварно стање ствари”, каже Франкфурт.

У даљем коментару Франкфурт ће, истина, рећи да је велика вероватноћа да поменута особа „то што говори чини тако само да би се, у донекле неспретном напору изразила живописно, или да би деловала живахно и расположено”. Квалификовање овог изражавања као неспретног или као измишљања, могло би се прихватити уколико закључимо да израз (поређење) не припада језику на којем је изречен, да га нема у колективном језичком осећању, да представља говорну творевину и сл., што му све одриче карактер фразеолошке јединице, али не можемо негирати да му је функција (експресивно изражавање) тачно одређена. Навешћемо као пример фразеолошка поређења у српском језику – *осећати се као риба у води* (осећати се врло добро, бити у свом елементу) или (бити некоме) *као раку у хргу* (бити у рђавом положају) која се репродукују као постојеће експресивне језичке јединице.

Разматрајући фразеолошку семантику настојали смо да утврдимо да ли посматране фразеолошке јединице одражавају моделе значења који постоје у колективном језичком осећању говорника српског језика. Кад год је то фразеолошки материјал омогућавао, вршена су упоређења са ситуацијом у другим словенским језицима да би се утврдило евентуално постојање заједничких/истоврсних језичких образаца за изражавање одређених погледа на свет. Понекад смо у истраживању полазили од језичког рашчлањавања реалног света, испитујући на који су начин фразеолошка и лексичка средства повезана с нејезичком стварношћу. У другим случајевима полазили смо од језичког знака, нарочито у случају речи и израза

⁴ Уп. Н. G. Frankfurt, *On bullshit*, Princeton, 2005. (књига је 2006. објављена и на српском језику).

оквалификованих у речницима као нејасног значења, тамна постања и сл., потврђених каткад само у текстовима одређеног фолклорног жанра (као што су загонетке, разбрајалице, басме и сл.).

Распоред фразеолошке грађе у овој књизи, наметнуо се спонтано, онако како се и постављају питања која човека интересују у животу, а на која се даје фразеолошки одговор: *о почетку света и историјског времена* (прво поглавље), *о схватањима простора и времена* (друго и треће), *о демонизованом свету* (четврто) и *о богу и о човеку* (пето).

Тренутке највећег задовољства у току рада представљало је налажење решења за претпоставке које смо некад и сами поставили, и за која су нам тада недостајали прави аргументи. Одговори на ова питања већ су се налазила у колективном језичком знању и само је требало прикупити њихове расуте делове.